

Investigating the Specific Numerical Dependencies in Khaqani Shervani's Poetry

Heydar Ali Dahmarde¹ Somayeh Tanhaei²

- 1. Corresponding Author, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Zabol University, Zabol, Iran. E-mail: dr.h.a.dahmarde@uoz.ac.ir
2. Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Zabol University, Zabol, Iran. Email: s.tanhaei@uoz.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type: research article (P 23-45)

Article history:

Received: 19 February 2023

Received in revised form: 14 March 2023

Accepted: 8 April 2023

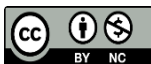
Published online: 20 September 2023

In the Persian language, there exist established conventions for representing numbers that exhibit limited variability. Numbers are a collection of terms employed for quantifying various entities. The utilization of numbers, their combinations, and associated concepts holds a prominent role across a wide spectrum of disciplines, including philosophy, logic, mathematics, and literature. In certain instances, specific numbers may even acquire a revered and valuable significance in the eyes of diverse cultures. The significance of numbers extends to the extent that certain religious traditions have harnessed them to further their objectives and communicate their ethical and societal perspectives. Despite this, in the realm of rhetorical works, particularly within the domain of stylistics, there is relatively scant attention given to this abstract form. Consequently, this research endeavor aims to introduce and scrutinize the framework of this abstract representation. In this study, a descriptive-analytical approach was employed to introduce and analyze the composition of the figurative imagery found in the poems of Khaqani. Additionally, an effort was made to quantify the occurrences of associated elements and numerical values. This research aimed to address two primary inquiries: firstly, to determine which structure occurs most frequently in the amalgamation of specific numerical elements, and secondly, to identify the predominant numerical values used in Khaqani's poetry. In accordance with the syntactic framework elucidated by Shafi'i Kadkani in his work "The Poet of Mirrors," the structural organization and composition within Khaqani's poetry can be delineated as follows: 1. The concatenation of numerical values with material dependents followed by numerical values; 2. The juxtaposition of numerical values with material dependents and subsequently with abstract numerical values; 3. The amalgamation of numerical values with abstract dependents succeeded by numerical values; 4. The fusion of numerical values with abstract dependents followed by abstract numerical values. In order to acquaint the readership with this intricate syntactic structure and the amalgamation of distinct numerical elements within Khaqani's poetic compositions, the author has conducted a comprehensive examination of these specialized numerical dependencies and their corresponding values within these four structural patterns. The utilization of various numerical values in the creation of unique numerical combinations is a distinctive stylistic trait of Khaqani. Consequently, this approach often deviates from conventional norms in many of his poems. Through the employment of this artistic technique, Khaqani has ingeniously crafted novel compositions, enhancing the beauty of his words. Within Khaqani's poetic works, specific numerical values and their dependencies are diverse, encompassing figures such as one, two, three, four, seven, one-two, one hundred, one thousand, one hundred thousand, as well as various fractional quantities. Among these specific numerical combinations, the most frequently occurring pattern comprises the sequence "number + material-dependent + material numbers," while the least frequent is the combination of "number + abstract-dependent + material numbers." Structurally, figures such as "one," "three," "four," "one-two," and "half" signify scarcity, while "hundred," "thousand," and "hundred thousand" denote abundance. A more detailed examination of Khaqani's compositions, as found in his Diwan, reveals variations such as those involving the prefix "a few," stanzas featuring two dependencies, and compound combinations, albeit these are exceedingly rare.

Keywords:

Khaqani Shervani, Numerals and countable entities, countable materials, abstract dependencies, specific numerical dependencies

Cite this article: Dahmarde, Heydar Ali and Somayeh Tanhaei (2023), "Investigating the specific numerical dependencies in Khaqani Shervani's Poetry", Journal of Literary Criticism and Rhetoric, Vol: 12, Issue: 2, Ser.N: 30, 23-45, https://jlc.ut.ac.ir/article_94223.html

پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت

شاپای الکترونیکی: ۲۶۷۶-۷۶۲۷

<https://jalit.ut.ac.ir>

بررسی وابسته‌های عددی خاص در شعر خاقانی شروانی

حیدرعلی دهمرده^۱ | سمیه تنهایی^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زابل، زابل، ایران. رایانامه: dr.h.a.dahmarde@uoz.ac.ir

۲. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زابل، زابل، ایران. رایانامه: s.tanhaie@uoz.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

خاقانی شروانی، سراینده نامدار و قصیده‌پرداز قرن ششم هجری، از بزرگ‌ترین شاعران زبان و ادب فارسی است. شاعری که پیچیدگی مضامین، زبان فاخر و فنون شاعری کم‌نظیرش، او را همواره خاص جلوه می‌دهد. استفاده از وابسته‌های عددی خاص در ساختار شعر خاقانی باعث تنوع لغات و اصطلاحات در زبان شده است و مهارت وی را در ساخت این ترکیبات نشان می‌دهد. شیوایی و دل‌نشینی گفتار هر شاعر هنرمند به مهارت در گزینش و چینش واژه‌ها و چگونگی ترکیب و آرایش آنها بستگی دارد. آرایه ادبی وابسته‌های عددی خاص، حاصل عناصر خیالی و انحراف از قاعده زبانی در شعر خاقانی است و عامل دیرپایی مفهوم شعر وی می‌گردد؛ اما این دور از ذهن بودن، امری هنری است که سخن وی را زیبا جلوه می‌دهد. در زبان گفتاری، اعداد بر شمارش معدود خود دلالت دارد؛ به‌گونه‌ای که سراینده از هنجار عادی کلام خارج شده، معدودهایی را به کار می‌گیرد که یا قابل شمارش نیستند یا از امور انتزاعی‌اند. در این پژوهش به معرفی و بررسی ساختار تشکیل‌دهنده این صور خیالی در اشعار خاقانی پرداخته و سعی شده است تا وابسته‌ها به همراه اعداد و معدودشان محاسبه شود. در اینجا به این پرسش‌ها پاسخ داده می‌شود که در ترکیبات وابسته‌های خاص عددی، کدام ساختار دارای بسامد بیشتری است و کدام‌یک از این اعداد، بیشترین کاربرد را در شعر خاقانی دارد. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که اعداد به‌کاررفته در اشعار، شامل یک، دو، سه، چهار، هفت، صد، هزار، صد هزار، یک‌دو، نیم، چندین و... است. وابسته عددی خاص «عدد+وابسته‌مادی+معدود مادی» بالاترین بسامد را به خود اختصاص داده و ترکیب «عدد+وابسته انتزاعی+معدود مادی» کمترین تعداد را دارد.

نوع مقاله: پژوهشی
(ص ۲۳-۴۵)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۲/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱/۱۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۶/۲۹

خاقانی شروانی، عدد و معدود، معدود مادی، وابسته انتزاعی، وابسته عددی خاص.

کلیدواژه‌ها:

استناد: دهمرده، حیدرعلی و سمیه تنهایی (۱۴۰۲)، «بررسی وابسته‌های عددی خاص در شعر خاقانی شروانی»، پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت، دوره ۱۲، ش ۲، پیاپی ۳۰، ۲۳-۴۵. https://jlcir.ut.ac.ir/article_94223.html

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

در زبان فارسی مانند هر زبان دیگری برای بیان محدودها، صورت‌های شناخته‌شده‌ای هست که کمتر تغییر می‌یابد. «در تمامی این موارد علاوه بر اینکه ساختار خاص کلیشه‌ای است، اجزای آن علاوه بر عدد، دو بخش دیگر، یعنی وابسته عددی و معدود همیشه امر مادی و ملموس و قابل اندازه‌گیری است، ولی در شعر، این قاعده درهم‌شکسته می‌شود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۸: ۴۶). اعداد به مجموعه‌ای از نام‌ها گفته می‌شود که برای اندازه‌گیری چیزها به کار می‌رود و در نوع مقدماتی خود زاییده فکر بشر برای شمردن اشیا است. کاربرد عدد، ترکیبات و مفاهیم آن به قدری گسترده است که در تمام امور روزمره زندگی بشر و علوم و فنون عصر به حد وفور به چشم می‌خورد و در اغلب علوم مانند فلسفه، منطق، ریاضی و ادبیات نمود چشمگیری دارد و حتی در نزد ملل مختلف گاه بعضی از اعداد جنبه تقدسی و ارزشی می‌یابد؛ مانند ارزش برخی از اعداد همچون عدد «هفت» و «چهل» که در بین بیشتر ملل ارزشمند بوده است. «اهمیت اعداد به حدی است که برخی مذاهب برای پیشبرد اهداف خود به اعداد توجه نموده و از این راه نظریات اخلاقی و اجتماعی خود را بیان می‌دارند» (آقا شریف، ۱۳۸۸: ۵). در آثار بلاغی به‌ویژه سبک‌شناسی اشاره چندانی به این صورت خیالی نشده است؛ بنابراین نگارنده در این پژوهش به معرفی و بررسی ساختار این تصویر خیالی خواهد پرداخت.

۱-۱. بیان مسئله

برای نخستین بار محمدرضا شفیعی کدکنی در کتاب *شاعر آیینها* از آرایه وابسته‌های عددی خاص نام برده و به تحلیل آن پرداخته است. وی در تعریف این آرایه می‌گوید: «اگر بگوییم طول صد متر پارچه برای این کار لازم است در فارسی عصر ما این یک محور مألوف هم‌نشینی کلمات است؛ یعنی قاعده زبان چنین است که این نوع ترکیب در باب عدد و معدود و وابسته‌های عددی میان همه فارسی‌زبانان شناخته‌شده است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۸: ۴۶). نجفی چنین بیان می‌کند: «زبان کامل‌ترین وسیله برای انتقال تجربیات انسان است و اساسی‌ترین نقش یا وظیفه زبان، ایجاد ارتباط است» (۱۳۸۲: ۳۵). نقطه مقابل این جریان عادی کلام (زبان هنجار و معیار) هنجارگریزی است، «شاعر با انحراف از زبان معیار و دگرگون کردن شیوه‌های عادی گفتار، دنیای درک خوانندگان را غرابتی تازه می‌بخشد و گنجایش ذهنی آنان را برای دریافت شور و احساسی نو تر یادآوری می‌نماید» (آبرامز، ۱۳۹۳: ۲۷۴). استفاده خاقانی از ترکیبات و مضمون‌های نو و تصاویر خیالی هنرمندانه در اشعارش از قواعد طبیعی زبان فراتر رفته و با ساختار شکنی‌های خود تصاویر ادبی زیبایی را به وجود آورده است. از نمودهای هنجارگریزی خاقانی، ساخت وابسته‌های عددی خاص است، لذا ابتدا به‌صورت خلاصه‌وار به هنجارگریزی که محور اصلی بحث ساخت وابسته‌های عددی خاص نیز هست، می‌پردازیم. فرمالیست‌ها بر این باورند که: «زبان ادبی اعراض از زبان معیار است، لذا سبک را برحسب عدول و خروج معیارها بررسی می‌کردند و می‌گفتند این عدول قابل بررسی و سنجش است» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۷۲). هنجارگریزی مهم‌ترین گونه برای برجسته‌سازی در ادبیات است. انحراف از هنجار، اعراض هنرمندانه از عادت

و تکرار در کلام است و جنبه هنری و عددی بسیاری دارد، «این حضور و گریز از هنجار با ترکیبات، عبارات و تصاویر غریب و غیرمنتظره ایجاد می‌شود و حظ و التذاذ خاصی را در مخاطب برمی‌انگیزد؛ به‌ویژه زمانی که بتواند این گریز هنرمندانه از هنجار را به‌طور کامل درک کند و به هدف نهایی و زیبایی شناسانه نویسنده یا شاعر پی ببرد» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۳). بر اساس نظام نحوی ترکیب که شفیع‌کدکنی در کتاب *شاعر آینه‌ها* به آن اشاره کرده است؛ این نظام نحوی و ترکیب در اشعار خاقانی به چهار صورت است:

۱. عدد + وابسته مادی + معدود مادی مانند «یک دریا گهر» (خاقانی، ۱۳۷۵: ۲۰).
۲. عدد + وابسته مادی + معدود انتزاعی مانند «صد دام حیل» (همان: ۱۳۶).
۳. عدد + وابسته انتزاعی + معدود مادی مانند «دو مخمور عروس» (همان: ۸۵).
۴. عدد + وابسته انتزاعی + معدود انتزاعی مانند «صد جان نثار» (همان: ۱۲۹).

۱-۲. پرسش و پیشینه پژوهش

پرسش‌هایی که این پژوهش درصدد پاسخ به آنهاست، از این قرار است:

۱. در ترکیبات وابسته‌های خاص عددی، کدام ساختار دارای بسامد بیشتری است؟ ۲. کدام یک از این اعداد، بیشترین کاربرد را در شعر خاقانی دارد؟

در باره اشعار خاقانی تاکنون پژوهش‌های بسیاری صورت گرفته است؛ از آن جمله مقاله و پایان‌نامه‌هایی که به بحث اعداد در شعر خاقانی پرداخته‌اند، اما در زمینه وابسته‌های عددی خاص، تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است؛ از این رو، این پژوهش برای نخستین بار به بررسی این مقوله در اشعار خاقانی می‌پردازد. پژوهش‌های انجام شده درباره اشعار خاقانی بدین شرح است:

- نظری، جلیل (۱۳۸۵): در مقاله‌ای تحت عنوان «توصیف‌های تکراری و زیبایی آن در شعر خاقانی» به وصف و تکرار با روش‌ها و شگردهای بدیع شعر خاقانی را مورد کندوکاو قرار داده است.

- عدل هریس، بابک (۱۳۸۶): در پایان‌نامه‌ای با عنوان «نقش اعداد در صور خیال خاقانی» به بررسی اعداد موجود در *دیوان خاقانی* پرداخته است.

- سهراب‌نژاد، علی حسن (۱۳۸۷): در مقاله‌ای تحت عنوان «نظم اعداد در شعر خاقانی شروانی» جلوه‌های متنوع نوآوری زبانی را به‌عنوان مختصه‌ای فردی در سبک قصیده‌سرایی خاقانی، بررسی کرده است.

- پای سخن، هیل گل (۱۳۸۸): در پایان‌نامه‌ای با عنوان «مضمون‌سازی با اعداد و حروف در قصاید انوری و خاقانی» به بررسی اعداد موجود در *دیوان خاقانی* پرداخته است.

- پارسا، سید احمد (۱۳۸۸): در مقاله‌ای تحت عنوان «هنجارگریزی‌های خاقانی در ردیف قصاید»، انواع ردیف‌های اسمی، فعلی، قیدی و امثال آن در قصاید خاقانی بررسی کرده است.

الهی، ذبیح‌الله (۱۳۹۷): در مقاله‌ای تحت عنوان «برجسته‌سازی و هنجارشکنی در قصاید خاقانی» زوایایی از هنر شاعرانه خاقانی بر اساس رویکرد صورت‌گرایی را به شکلی هرچند گذرا مورد بررسی قرار داده است.

۲. ساختار ترکیبات وابسته‌های عددی خاص

۲-۱. عدد + وابسته عددی مادی + معدود مادی

یوسف من گِردِ مست باده به کف صبح فام وز دو لب باده رنگ سرکه فشان از عتاب
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۶۹)

ساختار این ترکیب از «عدد+مادی+مادی» تشکیل شده است. در این ترکیب وابسته عددی خاص «دو لب باده رنگ»، شاعر لب یار را به تصویر کشیده و آن را چون باده رنگ سرکه فشان می‌انگارد. «باده رنگ» که کنایه از سرخی لب‌های یار است با سرکه فشان حالت پارادوکسی در شعر ایجاد کرده که این خود باعث زیبایی کلام شاعر گردیده است. «یوسف» و «گِردِ مست» استعاره مصرحه و کنایه‌ای از یار زیباروی است که شاعر حالت‌های ظاهری معشوقش را با جامی در دست و چهره‌ای از عتاب به تصویر کشیده است.

دودست و کلک تو دیدم که در تمامی جود دو قلّه‌اند ولیکن سه قبله طلاب
(همان: ۷۵)

در ساختار این ترکیب از «عدد + مادی + مادی» استفاده شده است. «قله» به معنای سبوی بزرگ است. خاقانی «دست و قلم» را که دو قلّه‌اند با کنایه ایما از بسندگی و تمامی، به کار گرفته است و منظور از «سه قبله»: کعبه، بیت‌المقدس و بیت‌المعمور (قبله فرشتگان و مینویان) است و منظور از «سه قبله طلاب»، قبله مسلمانان و یهودیان و ترسایان است که خاقانی با تشبیه بلیغ، دست و کلک یار را به سه قبله تشبیه کرده و دست و کلک ستوده، قله تمام طالبان است.

بدین دو خادم چالاک رومی و حبشی درم خرید دو خاتون خرگه سنجاب
(همان: ۷۸)

این بیت از دو ساختار ترکیب وابسته عددی خاص تشکیل شده است. ترکیب وابسته عددی خاص در مصراع اول از «عدد+معدود+انتزاعی» و در مصراع دوم از «عدد+مادی+مادی» ساخته شده است و در اینجا ترکیب مصراع دوم مدنظر است. «دو خاتون»، استعاره مصرحه از خورشید و ماه است و «دو خادم رومی و حبشی» در مصراع اول نیز استعاره مصرحه از روز و شب است.

ده کیایی است عقل، خاقانی کت از این هفت ده علوفه کند
(همان: ۱۱۷۱)

ساختار این ترکیب وابسته عددی خاص «هفت ده علوفه»، متشکل از «عدد+مادی+مادی» است. در این ترکیب «هفت ده» استعاره مصرحه از هفت آسمان است و «خرد» نیز تشبیه بلیغ می‌باشد.

۲-۲. عدد + وابسته عددی انتزاعی + معدود مادی

جهانی نیم کشت ناوک توسط ندیده هیچ کس زخم گشادت
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۷۸۵)

«نیم کشت ناوک» از نظر ساختاری از «عدد+انتزاعی+مادی» تشکیل شده است. در این ترکیب وابسته عددی خاص، جهانی در مصراع اول مجاز کل به جز است و در معنای مردم به کاررفته است و «ناوک» استعاره مصرحه از مژگان معشوق است. شاعر، عدد «نیم» را که به کمی و قلت دلالت دارد با «جهان» که دلالت بر بسیاری دارد همراه کرده و «زخم گشاد» در مصراع دوم به معنی رهاکردن تیر از شصت است. شاعر به معشوق خویش گوید که جهان با مردمانش فقط قسمتی از مقتولان مژگان اوست.

هفت جوش آینه‌ای دادت تو نیز پنج نوش از کلک صفرایی فرست
(همان: ۱۱۱۷)

از نظر ساختاری، «هفت جوش آینه» از «عدد + انتزاعی + مادی» تشکیل شده است. ترکیب به کاررفته در مصراع اول کنایه ایما است از آینه درخشان و منظور از هفت جوش، آهن، مس، طوطیا، سرب، طلا، نقره و قلع است که با یکدیگر می‌گذارند و از آنها چیزهایی را می‌سازند. «آینه» نیز استعاره آشکار از سروده جلال‌الدین خرازی بوده است. در ترکیب وابسته عددی خاص در مصراع دوم نیز «پنج نوش کلک» استعاره مصرحه از سروده‌های خاقانی است. همچنین «پنج نوش» استعاره است از نمازهای پنج‌گانه که مایه رستگاری آدمی است. خاقانی با استفاده از استعاره آشکار، ابیاتی را به نمازهای پنج‌گانه تشبیه کرده است.

به دو مخمور عروس حبشییت خفته در حجله جزع یمینیت
(همان: ۸۲۴)

ترکیب «دو مخمور عروس» به لحاظ ساختاری از «عدد+انتزاعی+مادی» تشکیل شده است. در این نوع ترکیب وابسته عددی خاص «دو» دلالت بر کمی و قلت دارد و «عروس حبشی» نیز استعاره مصرحه از مردمک چشم است. عدد دو در بیشتر اشعار به تعداد معدودهایش اشاره دارد در این بیت، معدود انتزاعی است و با وابسته مادی همراه شده است و در مصراع دوم «جزع یمین» تشبیه بلیغ است و به حجله‌ای مانند شده که این دو عروس خمارین در آن خفته‌اند. شاعر با استفاده از استعاره و تشبیهی زیبا، چشمان معشوقش را به دو عروس خمارین که در حجله خفته‌اند به تصویر کشیده است.

بال لعل نیم‌ذره خندان چو آفتاب سایه‌نشین دیده گریبان کیستی
(همان: ۱۰۳۲)

ترکیب این وابسته عددی خاص متشکل از «عدد + انتزاعی + مادی» است که در آن «نیم» دلالت بر کمی و قلت دارد. «لعل نیم‌ذره» استعاره مصرحه از دهان یار است. تشبیه آشکارگونه این بیت دهان یار است که آن‌چنان کوچک به تصویر کشیده شده که حتی از ذره هم کمتر می‌نماید.

۳-۲. عدد + وابسته عددی مادی + معدود انتزاعی

بر خط دستش که هند و چین در اوست هفت‌گنج شایگان خواهم فشاند
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۴۷)

ساختار این ترکیب متشکل از «عدد+مادی+انتزاعی» است، «هفت‌گنج شایگان» به معنای هفت‌گنج شاهوار است و استعاره مصرحه از سروده‌های خاقانی است. «هند» استعاره مصرحه از خط و نوشته‌ای سیاه و «چین» نیز استعاره مصرحه از کاغذسفید است که تصویری پارادوکسی ایجاد کرده‌اند.

تا که مشرف اوست اجرام فلک را از فلک آن دو پیر نحس رحلت کرده‌اند از بیم او
(همان: ۶۸۵)

ترکیب وابسته عددی خاص این بیت از «عدد+مادی+انتزاعی» تشکیل شده است. بیت فوق به دو سیاره اشاره دارد و «دو پیر نحس» کنایه ایما از کیوان و بهرام هستند.

ای پنج نوبه کوفته در دارالملک لا لا در چار بالش وحدت کشد تو را
(همان: ۱۱)

ترکیبات تشکیل‌دهنده وابسته عددی خاص در مصراع دوم «عدد+مادی+انتزاعی» است. «چار بالش وحدت» دارای تشبیه بلیغ بوده که در آن «چار بالش» کنایه از آسودن و در آرامش به‌سربردن و نیز استعاره مصرحه از چهارسوی بنیادین است. «چار بالش» را کنایه از سرزمین نیز می‌توان دانست؛ چون کسی که در پایتخت لا، پنج نوبه کوبیده است، می‌تواند بر سرزمین وحدت نیز حکمرانی کند. «لا» در مصراع اول به دلیل انجام کار نهاد جمله است و «پنج نوبه کوفتن» در این مصراع کنایه از سروری داشتن است و «دارالملک لا» نیز تشبیهی رساست.

ندای هاتف غیبی ز چار گوشه عرش صدای کوس الهی به پنج نوبه لا
(همان: ۴۵)

وابسته ترکیبی در چار گوشه عرش، «عدد+مادی+انتزاعی» کنایه از خود عرش است. «لا» استعاره کنایی بوده که در انتهای مصراع دوم به‌کاررفته و به سرزمینی تشبیه گردیده که فرمانروایی، بر آن تسلط یافته است و «پنج نوبه» نیز کنایه از فرمان‌راندن و سروری کردن است. در مصراع نخست این بیت، «هاتف غیبی» کنایه ایما از سروش و جبرئیل است که در عالم بالا یا همان عرش صدای کوس الهی را در پنج نوبت می‌نوازد.

این سه گنج نفسی، از قصر دماغ بر امام انس و جان خواهم نشانند
(همان: ۱۴۶)

ترکیب ساختاری بیت فوق از «عدد+مادی+انتزاعی» تشکیل شده است که در آن «سه گنج نفسی» کنایه از نیروی اندیشه و پندار بوده و نیز سه جان؛ گیاهی، حیوانی و قدسی هستند. «قصر دماغ» تشبیه بلیغ است که در مفهوم مغز می‌باشد. «امام انس و جان» در مصراع دوم کنایه از مجدالدین خلیل است که ممدوح خاقانی بوده و «جان» نیز در اینجا در معنی جن است و در معنی روان با نفس تناسب دارد.

از ناله هفت چشمه گردون شکافتم / وز آه، چار گوشه عالم بسوختم
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۹۳۶)

ترکیب «هفت چشمه گردون» متشکل از «عدد + مادی + مادی» می‌باشد. «هفت چشمه گردون» استعاره مصرحه از هفت‌اختر بوده که شاعر در هم شکستن خود را به تصویر کشیده است و «چار گوشه عالم» نیز کنایه ایما از سرتاسر عالم هستی است. وی با استفاده از استعاره مصرحه، ناله و آه خود را به چشمه گردون و گوشه عالم به زیبایی تشبیه کرده است.

۴-۲. عدد + وابسته عددی انتزاعی + معدود انتزاعی

از دم روزه دهن شسته به هفت‌آب و ز می / هفت تسکین دل غصه‌خور آمیخته‌اند
(همان: ۱۵۰)

ترکیب وابسته عددی خاص، «هفت تسکین دل» بوده که از «عدد + انتزاعی + انتزاعی» ساخته شده و هفت تسکین، کنایه ایما از آشامیدنی و مفرحی است آرام‌بخش و درمانگر که برای دل غمگین و افسرده تجویز می‌کردند. در اینجا «هفت تسکین» کنایه از «می» است. خاقانی، می (باده) را مفرح اکبر نامیده است. صنایع دیگر این بیت «دم» می‌باشد که مجاز سبب و مسبب از «سخن» است. شستن به هفت‌آب نیز کنایه از خوب شستن است.

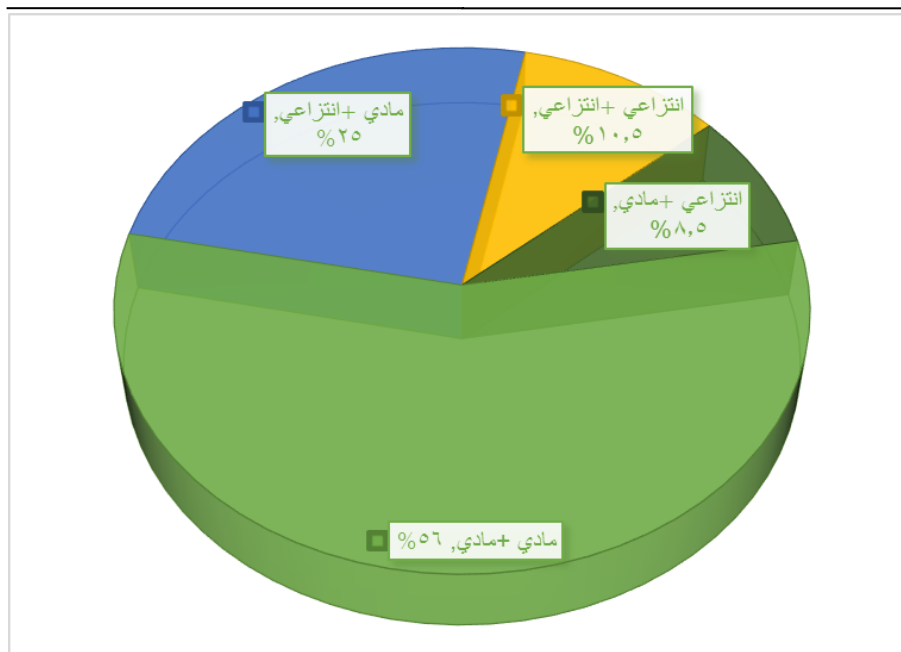
جدول ۱. وابسته‌های عددی خاص در دیوان خاقانی شروانی

شماره	شماره	وابسته‌های عددی	ترکیبات وابسته‌های عدد خاص
۱۱	۴۵	<p>یک دریا گهر (۲۰) یک مه سخن‌ران (۲۲) یک موی سر (۵۵) هفت تابخانه مشبک (۵۹) یک رقم آب دوده (۷۳) دو میگون لب پسته دهن (۸۵) صد هزار رخنه باغبان (۹۳) صد هزار گوی زرین (۱۸۵) یک عالم مال (۱۰۱) یک دامن لعل (۱۶۰) چهار دیوار تن (۱۶۳) یک دمه صور (۱۷۶) یک نان جوین (۱۷۹) یک کدو باده (۲۱۲) یک تار خون (۲۲۷) یک کلید گفتار (۲۴۵) یک وام لب (۲۹۵) یک مشت خاک (۳۵۸) یک اهل دیده (۳۹۸) یک جگر خون (۴۲۰) دو چشم آهو (۴) دو قرص زرد و سپید (۵۹) دو عالم نقد (۷۶) دو جهان ملک (۸۶) دوشاخ گل (۱۴۶) دو رنگ شام و شبیر (۲۲۳) دو جوی دیده (۳۳۹) دو چشم نرگس (۳۴۹) دو چشم کیسه‌دار (۳۹۷) دو رنگ عالم (۴۱۳) دو رفاده پرنیان (۴۳۶) صد گنج زر (۱۱۱) صد نیش هندی (۱۱۵) صد تاج سر جمع (۲۷۰) صد مغ فرستم (۲۷۰) صد جوشن شب (۲۸۵) صد دجله خون (۲۹۹) صد دامن چرخ گهر (۷۴) هزار سکه زر (۵۱) هزار کوه و بیابان (۱۲۱) هفت تابخانه مشبک (۵۹) هفت چرخ برد (۱۱۹) هفت دار حرب (۱۲۱) هفت چشمه گردون (۲۴۴) هفت مرکبان فلک (۲۹۱)</p>	<p>عدد + مادی + مادی</p>

<p>۳۳</p>	<p>۱۲۲</p>	<p>هفت مهره زرین (۳) هفت‌گنبد خضرا (۴) هفت اندام زمین (۵) هفت نوبتی چرخ (۱۵) هفت بحر کسری لشکر (۲۱) هفت‌آب و زمین (۳۷) هفت شمع بی دخان (۳۸) هفت حراث فلک (۳۸) هفت گیسودار چرخ (۴۰) هفت دخمه خضرا (۴۳) دو قبله زوار (۵۷) هفت خیمه پیروزه (۶۱) هفت بیضه زمین (۶۱) هفت‌چرخ گدازان (۶۲) هفت قلعه مینا (۷۶) هفت رقعہ ادکن (۷۸) هفت‌مردان کهف (۸۰) هفت بام آسیا (۸۰) هفت چشم چرخ خضرا (۱۰۳) هفت شادروان ادکن (۱۰۳) هفت‌ایوان اخضر (۱۰۴) هفت‌در آسمان (۱۰۸) هفت علف خانه فلک (۱۰۸) هفت چتر آبگون (۱۱۳) هفت رقعہ باستان (۱۱۴) هفت‌آسمان مشاطه (۱۲۰) هفت‌اختر آینه (۱۲۰) هفت دکان گیایی (۱۲۲) هفت طواف کعبه (۱۲۳) هفت محیط دایگی (۱۲۳) هفت دو خاکی (۱۳۰) نیم هلال سخنور (۶۳) نیم بام آسمان (۱۱۶) صد هزاران شکفه خزر (۳۷) صد هزاران اشکال اقلیدس (۳۹) صد کسری غبار (۲) صد نیزه خون (۱۳) صد سریت لشکر (۲۱) صد رستم سیستان (۲۶) صد معن و جعفر (۴۰) صد دست دستان (۴۵) صد نافه مشک (۶۱) صد عقد گوهر (۶۱) صد عرض اکبر (۶۲) صد عطار کرمان (۶۵) صد شتر بار تبت (۷۰) صد هرمس لقمان (۷۲) صد رستم داستان (۷۲) هزار فصل ربیع (۳) هزار بن شجر (۱۱) هزار نقط شیر پستان (۴۵) هزار عطسه مشکین (۶۳) هزار میخ شب (۷۷) هزار بلبل گویا (۷۷) هزار میخ سر چرخ چنبری (۱۲۳) صد دجله خون (۹۴) صد کاروان مشک سارا (۱۱۳) صد چرخ مینا (۱۱۵) صد شاه ارمن (۱۱۶) صد شاه بانوان (۱۱۶) صد کان تازه (۱۲۹) سه حرف عید (۶۳) سه بوسه عیدی (۶۳) سه قبله طلاب (۱۵) سه غرفه مغز (۱۵) چهار مرغ خلیل (۹) دو حرف لا (۲) دوشاخ گیسو (۳) دو صتیج مدور (۱۵) دو خادم چالاک رومی (۱۵) دو خاتون خرگه سنجاب (۱۵) دو حجله خون (۱۵) دو مار نهنگ سان (۱۸) دو محک سپید (۲۴) دو نقطه قاف (۲۴) دو خادم رومی و نوبی (۲۷) دو نان سپید و زرد فلک (۲۹) دو پیک کیوتر (۳۳) دو طفل نوری (۳۵) دو کف شکل (۳۹) دو چشم اکمخ (۴۹) دو نون مربع (۶۲) دو قرص گرم و سرد آسمان (۷۰) دو چشم حیوان (۷۲) دو برگ عنبر و لادن (۷۸) دو هندی چشم (۸۲) دو مقتدای صفاهان (۸۹) دو طفل هندو (۱۰۱) دو مریخ ذنب (۱۰۱) دو پستان طبیعت (۱۰۱) دو زبان شاعری (۱۲۳) ک سر ناخن (۱۵) یک گوهر آفتاب (۱۷) یک پی کاروان (۲۶) یکسر خوان و خان (۲۶) یک دریا بصره (۳۸) دو گاو پیسه (۳۹) یک ماه معطر (۴۰) یک جهان نظاره (۴۰) یک بوس خشک (۴۰) یک چشمه آب (۷۱) یک جو جهان (۷۶) یک در آشیان (۸۲) یک وطن مه (۸۲) یک گوش‌ماهی (۱۰۸) یک دریا خون روسیان (۱۱۴) یک‌چشم بینا (۱۱۵) هزار نقط شیر پستان (۴۵) هزار بلبل گویا (۷۷) صد هزار زبان آفتاب‌وار (۶۱) یک قواره توزی (۵۸) یک نقط ایام (۶۳) یک حرف معجم (۷۴) یک شب قاب قوسین (۱۰۲) یک میخ درع (۱۱۵) یک بنده درگاه (۱۱۵) دو نان ملون (۷۸) دو مرغ مسمن (۷۸) صد کان نو (۱۱۲) صد چتر آبگون (۱۱۳) دودست فرقدان وار (۸۲) یک‌دو کشیش رنگ (۹۵)</p>	<p>۴۰۷</p>
-----------	------------	---	------------

۵	۲۲	<p>دو نفخ صور (۱) دو روزن چشم (۳) دو می‌زمین (۳) دو دیده مجمر (۳) هفت عضو ملک نشان (۸) دو مهره سپید و سیاه (۹) دو یاجوج بصر (۱۰) دو مفلان سیاه‌پوش بصر (۱۰) سه گلدان صبح (۱۲) هفت سلطان پاسبان (۱) هفت‌اختر گردون زاد (۵) هفت عضو فلک (۸) هفت خانه زرین (۱۶) دو نرگس شهلا (۱۶) دو رو سکه ایام (۱۶) یک زمین سیراب جان (۲) یک مرغ صغیرخوان (۳) دو صبح یک‌نفس (۱۵) دو آتش گویا (۱۶) صد قافله وفا (۳) نرگس شهلا (۱۶) نیم زخم گرز (۱۶)</p>	ترکیب بند	
۷	۲۴	<p>دو قصاص جراح (۹۴) هفت اندام ماهی (۲۴) هفت عضو صدف (۲۴) هفت‌دریا صبح (۹۹) صد هزار در دری (۷۷) هزار جنس طلب (۹۳) هزار بازوی خون (۱۰۲) هزار سال فلک (۲۵۸) هزار چشمه ریم آهن (۲۴۶) صد گل‌شکر (۸۶) صد فضل ربیع (۸۶) صد خر مصری (۲۷۳) سه شاخ بنان (۲۹۴) دو مه گشاده (۱۴) دو قرص سرد و گرم مهر و ماه (۵۰) دو قربان عسل (۱۱۴) یک قطره اشک (۱۱۳) یک خروش خروس صبح کرم (۲۲۶) یک‌مشت خاکی (۲۸۷) یک فتح هندوستان (۲۹۴) هفت نهران خانه چرخ (۲۶) دو شیر عربین (۲۹۷) دو سه منظوم گوهرین (۲۹۷) دو مردمک چشم (۳۰۳)</p>	قطعه	
۱	۴	<p>یک شعله آتش (۱۴) دو قطره سیماب (۱۸) دو زلف چوگان گوی (۳۰۴) دو لعل میگون فام (۷۷)</p>	چارانه	
۵۶	۲۱۷	جمع		
۶	۲۳	<p>یک رقم کام (۱۵۰) یک‌عالم مال (۱۰۱) یک رقم کام (۱۵۰) دو یاقوت پیمان شکن (۱۹) دو زنجیر شکن (۸۵) سه بوس خوش (۸۵) دو عالم حسن (۱۰۲) صد دام حیل (۱۳۶) صد لشکر صبر (۱۷۰) هزار نافه مشک امید (۲۴۴) هزار افسر معلم (۲۷۰) هزار جوی هوس (۳۵۷) صد هزاران دانه دل (۱۳۴) نیم زهر غمزه (۳۲۶) هفت تابخانه مشبک (۵۹) یک شب وصال (۳۰۴) یک شهر جان (۳۵۷) صد عیسی دردمند (۳۵۷) صد ماه مقتنم (۳۵۱) صدسال غم (۳۵۴) صد بند درد (۳۸۶) هزار فصل دلاویز (۴۲۹)</p>	غزل	
۱۲	۴۳	<p>سه موالید بینوا (۵) یک پیک وفا (۲۶) یک خوان شرف (۲۶) یک پرسش غم نشان (۲۶) یک ماه کلوخ‌انداز (۲۶) دو عالم عطا (۲۶) دو حجره خواب (۱۵) دو مار نهنگ سان (۱۵) سه حرف عشق (۲) سه موالید بینوا (۵) چهار عنصر ارواح (۲) یک‌دو سه دیر غم (۸۰) صد خطه خطا (۲) صد خزینه تندر (۳) صد نوبر شاخ (۹) هفت طفل جان شکر (۲۲) هزار عید وجود (۶۳) صد هزار بحر بلا (۴) نیم هلال غم (۱۰۷) هفت کشور جان (۹) هفت‌گنج شایگان (۳۵) یک پر سخا (۶۱) صد چراغ ثنا (۶۱) صد فلسفه فلسی (۶۵) هفت‌پرده خرد (۴۳) هفت‌آب نیاز (۶۵) هفت اندام کسلانش (۶۵) هفت دست بوی زیبا (۷۱) هفت‌اختر مکرمت (۸۶) دو گوی ساکن (۵۹) دو نقط مضمهر (۳۲) دو عید مکرر (۶۳) دو خازن فکر و الهام (۶۵) دو حارث شرع و توفیق (۶۵) دو ذمی نفس و آمال (۶۵) دو چشم کلیم (۷۲) دو نوک قلم سحر (۷۲) صد کاروان درد (۷۸) صد شیر نر ژیان (۸۲) صد دولت دیرمان (۸۲) دو صف وقت (۱۰۳) دو نامه‌بر رایگان (۱۱۶) صد لشکر جرار (۱۳۰)</p>	چامه	عدد+ مادی+ انتزاعی
۳	۱۱	<p>یک زمین سیراب جان (۲) صد هزار نیزه نو (۴) هفت پیک رایگان (۱) یک نقد هنر روان (۳) یک هندسه رأی (۵) یک رقم همت (۵) یک</p>	ترکیب بند	

		جهان خصم (۱۱) یک اهل دل (۳) دو پیر نحس (۶) صد دواج رایگان (۲) صد چشم حیران (۱۲)		
۴	۱۵	یک جهان جان (۵۰) صد هزار دشمن کینه ور (۱۳۳) صد هزار دوست مهربان (۱۳۳) صد هزار گنج روان (۲۸۳) یک ژنده دوتایی (۱۳۵) یک هجای فحش (۱۷۳) یک جنس ناب (۲۲۶) یک رگ جان (۵۰) دو حرف صورت دل (۲۲۶) دو تن عقل و دین (۲۲۸) دو صفر کمین (۲۲۸) هفت هیکل رضوان (۲۰۴) دو حرف صورت دل (۲۲۶) دو تحفه غیبی (۱۴۳) هفت آب آرایش (۱۵۱)	قطعه	
۰	۰		چارانه	
۲۵	۹۲		جمع	
۳	۱۰	نیم کشت ناوک (۳۳) یک ذره غبار (۱۵۷) دو مخمور عروس (۸۵) دو میگون لب (۸۵) چهار بنیاد خراسان (۱۲۲) یک دو آواز چراغ (۱۷) یک ذره غبار (۱۵۷) صد جان شیرین (۲۶۱) هزار جان شیرین (۳۲۶) نیم ذره خندان (۳۷۶)	غزل	عدد+ انتزاعی+ مادی
۳	۱۱	دو محک سپید (۲۴) صد کسری غبار (۲) هزار بن شجر (۹) دو خیط ملون (۲۲) یک جو جهان (۷۶) هفت گیسو دار چرخ (۴۰) دو رسمی چرخ و کیهان (۶۵) صد خصل عذرا (۱۱۳) دو فاروق دین (۸۹) دو اقاقیل صحرای دل (۱۲۲) دو رکن اختر (۵۷)	چامه	
۰.۵	۱	صد بهای کاویان (۱)	ترکیب بند	
۲	۵	هزار جان سکندر (۹۳) چندین هزار سال عجوزی (۳۰) هزار سال فلک (۲۵۸) هفت جوش آینه (۵۰) هزار دل سوخته (۲۷۹) چندین سقاطه هوس افزای عقل کاه (۲۷۶)	قطعه	
۰	۰		چارانه	
۸.۵	۲۷		جمع	
۳	۱۱	دو رصددار (۷۹) یک دو نفس عمر (۱۵۰) صد جگرپاره (۲۰۴) هزار جان مقدس (۲۹) هزار دور فرد (۳۰) هزار آرزوی دل (۳۱) نیم ذره محابا (۴۰۲) یک خواب پریشان (۲۳۳) یک شبه خلوت (۲۷۰) یک لحظه فراغت (۲۷۰) هزار جگرگوشه (۳۵۸)	غزل	عدد+ انتزاعی+ انتزاعی
۴	۱۶	سه پایه غم (۱۵) چهار بیخ حیات (۳) چهار گوشه عرش (۹) یک غم جانستان (۸۲) صد جان مستهام (۳۴) نیم کشت غمزه (۱۲۹) هفت تسکین دل غصه خور (۳۷) یک جو ناز (۶۵) یک نکته غرا (۱۰۱) یک روح عقلانی (۱۰۲) صد غم تازه (۷۲) صد پند نو (۹۸) صد نوشین روان (۱۱۴) صد جان تازه (۱۲۹) یک نشان درد دو قوی رکن کعبه اسرار (۵۷) دو رکن پذیرفتار (۵۷)	چامه	
۱	۳	یک دلدل دل (۳) هزار کام دل (۸) صد عمر گران (۵)	ترکیب بند	
۲	۵	یک کریم سخا سگان (۱۳۱) دو خاصیت عیان (۱۷۰) صد جان نثار (۱۲۹) هزار درد دل (۲۳۸)	قطعه	
۰.۵	۱	یک ذره خیانت (۱۴)	چارانه	
۱۰.۵	۳۶		جمع	
	۳۷۲		جمع کل	

نمودار ۱. فراوانی درصد وابسته‌های عددی خاص

۳. تقسیم‌بندی وابسته‌های عددی

۳-۱. وابسته‌های عددی با عدد یک

عدد «یک» از نخستین اعداد است و در عربی به آن «واحد» و «احد» می‌گویند. عددی است که در جایگاه اول قرار گرفته و این عدد همواره در *دیوان خاقانی* با وابسته‌های خود مانند جان، دریا، کلید، شهر و... به کاررفته است. عدد یک در این ترکیبات برای کمی و قلت و به مفهوم «به اندازه، به قدر» به کاررفته است، ولی در بیشتر موارد با وابسته‌هایی چون جهان، دریا، شهر و غیره همراه شده است که مفهوم انبوهی و کثرت را می‌رساند. این اعداد با ترکیبات خود حضور گسترده‌ای در اشعار خاقانی دارند. عدد یک دلالت بر کثرت و فراوانی دارد:

خامی بود گفتن تو را جانا که جان کیستی
(خاقانی، ۱۳۷۵:۱۰۳۷)

چون زیر هر مویی جدا یک شهر جان داری نوا
«عدد+مادی+انتزاعی»

پس پیایی دجله‌ای در جرعه دان افشاندانند
(همان: ۱۵۷)

خورده یک دریای بصره تا خط بغداد جام
«عدد+مادی+مادی»

که یک جان ناز دلبر برتباد
(همان: ۸۳۳)

به وام از عشق جانی چند برگیر
«عدد+انتزاعی+انتزاعی»

آنگه که هزار جان فرستیم
(همان: ۹۷۴)

عدد یک دلالت بر قلت و کمی دارد:
یک وام لبست نداده باشیم
«عدد+مادی+مادی»

بدیدی جو به جو گیتی ندارد جو در این خرمن «عدد+انتزاعی+انتزاعی»	مخر چون ترک جو گفتی به یک جو ناز دهقانش (همان: ۳۱۷)
من بودم و یک کلید گفتار «عدد+مادی+مادی»	هم در غلق دهان شکستم (همان: ۹۳۸)
خاقان اکبر کز قدر دارد قدش درع ظفر «عدد+مادی+مادی»	یک میخ درعش بر کمر نه چرخ مینا داشته (همان: ۵۳۹)
جمشید ملک هیئت خورشید فلک هیبت «عدد+مادی+انتزاعی»	یک هندسه رایش معمار همه عالم (همان: ۶۶۸)

۳-۲. وابسته‌های عددی با عدد دو

عدد «دو»، عددشمارشی بعد از یک و در عربی به «الثانی» معروف است و در حساب جمل «ب» نامیده می‌شود. ترکیبات این عدد در اشعار خاقانی بسامد زیادی دارد. عدد دو با وابسته‌های خود در مفهوم مجازی و واقعی در اشعار کاربرد دارد و در ترکیبات وابسته‌های خاص عددی گاهی دلالت بر قلت دارد؛ مانند دو چشم، دو قرص، دو حجره و گاهی دلالت بر کثرت و فراوانی دارد، مانند دو جوی، دو عالم و... عدد دو دلالت بر قلت و کمی دارد:

بکنند رخ به ناخن بگزند لب به دندان «عدد+مادی+انتزاعی»	همه ساحران بابل ز دو چشم شوخ‌وشنگش (همان: ۹۲۴)
برکنار دو جوی دیده من «عدد+مادی+مادی»	بانگ دولاب آسمان بشنو (همان: ۱۰۰۶)
شاهد روز در دو حجره خواب «عدد+مادی+انتزاعی»	حاضر آمد طلاق خواب دهید (خاقانی، ۱۳۷۵: ۹۰۴)
چرخ آن دو قرص زرد و سپید اندر آستین «عدد+مادی+مادی»	آمد بر آستانش و بر خوان نو نشست (همان: ۸۰۸)
یا بی‌قلم دو نون مربع نگاشته «عدد+مادی+مادی»	اندر میان چو تا دو نقطه کرده مضمزش (همان: ۲۹۱)
تا نترسند این دو طفل هندو اندر مهد چشم «عدد+مادی+مادی»	زیر دامن پوشم اژدرهای جان‌فرسای من (همان: ۴۷۶)
چو دو پستان طبیعت را به صبر آلود عقل «عدد+مادی+مادی»	در دبستان طریقت شد دل والای من (همان: ۴۸۰)
عدد دو دلالت بر کثرت و فراوانی دارد:	
کرده به هنگام حال حله نه چرخ چاک «عدد+مادی+انتزاعی»	داده به وقت نوا نقد دو عالم عطا (همان: ۵۴)

چون سکندر پس ظلمات چه ماندیم کنون
سد خون پیش دو یأجوج بصر برنیدیم
«عدد + مادی + مادی»
(همان: ۷۱۱)

۳-۳. وابسته‌های عددی با یک‌دو

این ترکیب که از نظر ساختاری از دو عدد «یک» و «دو» ساخته شده است، در ترکیبات وابسته‌های خاص عددی دلالت بر ناچیزی و قلت می‌کند و از نظر ارزش، حقیر و کوچک است؛ مانند یک‌دو آواز، یک‌دو نفس و... کاربرد این عدد ترکیبی در اشعار خاقانی به صورت وابسته‌های خاص عددی بسیار محدود است.

یک‌دو آواز بر آید ز چـراغ
گه مردن که بود در سـکرات
«عدد + مادی + مادی»
(همان، ۷۸۱)

آن‌همه یک‌دو سه دیر غم دان
نه سدید است و نه غمدان چکنم؟
«عدد + مادی + انتزاعی»
(همان، ۳۹۸)

وین طرفه که موبدی گرفته است
با یک‌دو کشیش رنگ کشخان
«عدد + مادی + مادی»
(همان: ۴۵۹)

۳-۴. وابسته‌های عددی با سه

عدد «سه»، سومین عدد از اعداد شمارشی و ترجمه «ثلاث» در عربی و نیز عددی توصیفی است. در ترکیبات وابسته‌های عددی خاص، این عدد با قلت و کمی همراه است. کاربرد عدد سه در اشعار خاقانی دامنه گسترده‌ای دارد؛ اما ترکیب این عدد به صورت وابسته‌های خاص محدود بوده و در مفهوم واقعی و حقیقی خود به کاررفته است:

به دو میگون لب و پسته دهند
به سه بوس خوش و فندق شکنت
«عدد + مادی + انتزاعی»
(خاقانی، ۱۳۷۵:۸۲۳)

بودند تا نبود نزولش در این سرای
این چار مادر و سه موالید بینوا
«عدد + مادی + انتزاعی»
(همان: ۳۱)

ز نی دورباش دوشاخی نداشت
چو من در سه شاخ بنان عنصری
«عدد + مادی + مادی»
(همان: ۱۲۴۹)

۳-۵. وابسته‌های عددی با عدد چهار

عدد «چهار»، چهارمین از اعداد شمارشی است و در عربی «رابع» نام نهاده شده است. در ترکیبات وابسته‌های خاص این عدد دلالت بر قلت دارد و در اشعار خاقانی در معنای حقیقی خود به کار گرفته شده است و در موارد اندکی، خاقانی از این عدد به همراه ترکیبات وابسته‌های عددی خاص استفاده کرده است.

دل از هشت باغ رخت درنیاید
هم از چار دیوار تن درنماند
«عدد + مادی + مادی»
(همان: ۸۷۵)

هر چارچار حد بنای پیمبری
«عدد + مادی + انتزاعی»
هر چارچار عنصر ارواح اولیا
(همان: ۱۶)

۳-۶. وابسته‌های عددی با عدد صد

این عددشمارشی دلالت بر کثرت و فراوانی دارد. کاربرد این عدد در اشعار خاقانی گاهی با وابسته فرد مانند عیسی، گل، رستم، نیش و... همراه شده که نشان‌دهنده منفرد بودن آنهاست و گاهی با وابسته جمع مانند قافله، دجله و... همراه شده که نشان‌دهنده کثرت در آنهاست. خاقانی در اشعارش از این عدد با وابسته‌های خاص، به فراوانی استفاده کرده است:

صد عیسی درمنند را بیش
«عدد + مادی + انتزاعی»
در سایه زلف کرده بالین
(همان: ۹۹۷)
آن کیست که در صف غلامانش
«عدد+ مادی+مادی»
صد رستم سیستان ندیده است
(همان: ۱۱۶)
منم خاک تو گر دهی آب لطفم
«عدد + مادی + مادی»
دهم صد گل‌شکر در یک‌زمانت
(همان: ۱۱۳۴)
گفتی چو می‌بری ز بغداد زاد راه
«عدد+ مادی+مادی»
صد قافله وفا فرو شد
«عدد + مادی + انتزاعی»
یک منقطع از میان ندیدم
(خاقانی، ۱۳۷۵:۶۵۲)

۳-۷. وابسته‌های عددی با عدد هزار

این عددشمارشی در ساخت وابسته‌های عددی خاص، دلالت بر کثرت و فراوانی دارد. در اکثر موارد همراه با معدودهای جمع چون: هزار دجله، هزار کوه، هزار فصل آمده است. کاربرد این عدد به صورت وابسته‌های عددی خاص در اشعار خاقانی بسامد بسیاری دارد و در ترکیب این عدد با وابسته، معدود مادی با وابسته انتزاعی همراه گردیده که موجب خلق تصویری خیالی و زیبا در اشعار شده است:

راندی هزار فصل دلاویز در دو گوشم
«عدد+ مادی + انتزاعی»
و امروز از دو چشمم، جز خون‌دل نرانی
(همان: ۱۰۶۵)
هزار جوی هوس رفته است در دل تو
«عدد + مادی + انتزاعی»
که هیچ آب غم من روان به جوی تو نه
(همان: ۱۰۱۷)
خاقانی است و چند هزار آرزوی دل
«عدد + انتزاعی + انتزاعی»
دل را چه جای عشق و چه پروای دلبر است
(همان: ۷۹۱)
هر دم هزار عطسه مشکین زد از تری
«عدد + مادی + مادی»
مغز جهان ز رایحه عنبر سخاش
(همان: ۲۸۴)
صبح هزار عید وجود است جوهرش
«عدد + مادی + انتزاعی»
خضر است رایتش، ملک‌الموت خنجرش
(همان: ۳۰۳)

۳-۸. وابسته‌های عددی با صد هزار (صد هزاران)

این ترکیب از نظر دستوری از دو عدد «صد» و «هزار» تشکیل شده است و در ساخت وابسته‌های عددی خاص، این عدد دلالت بر کثرت و فراوانی دارد. خاقانی از این عدد به صورت وابسته‌های عددی خاص، در چند مورد محدود استفاده کرده است:

مرا ز خطه شروان برون فکن ملکا «عدد + مادی + انتزاعی»	که فرضه‌ای است در او صد هزار بحر بلا (همان: ۲۸)
صد هزاران گوی زرین داشت چرخ از اختران «عدد + مادی + مادی»	ز آن همه یک گوی در خورد گریبانت نبود (همان: ۸۹۱)
وز طناب خیمه‌ها برگرد لشکرگاه حاج «عدد + مادی + مادی»	صد هزار اشکال اقلیدس به برهان دیده‌اند (همان: ۱۷۰)

۳-۹. وابسته‌های عددی با نیم

نصف عدد یک، از اعداد شمارشی و بخشی از هر چیز است که در ساخت وابسته‌های عددی خاص، این عدد برای بیان قلت و کمی به کار می‌رود و در اشعار خاقانی بسامد اندکی دارد:

بینی هلال عید به هنگام شام و من «عدد + مادی + مادی»	دیدم به صبح نیم هلال سخنورش (خاقانی، ۱۳۷۵:۳۰۳)
چشم تو ز نیم زهر غمزه «عدد + انتزاعی + مادی»	خون کرد هزار جان شیرین (همان: ۹۹۷)
هر آفتاب زردم عیدی بود تمام «عدد + مادی + مادی»	چون بینمش که نیم هلال است قند او (همان: ۵۰۶)

۳-۱۰. وابسته‌های عددی با هفت

این عدد در اعداد شمارشی، هفتمین جایگاه را به خود اختصاص داده است. عدد «هفت» با گذشت سال‌ها به صورت عددی مقدس درآمده است. در اشعار خاقانی عدد هفت، در معنای واقعی و حقیقی خود به کار گرفته شده است و در ساخت وابسته‌های عددی خاص، دلالت بر مقدار کافی (نه کم و نه زیاد) دارد. خاقانی از این عدد برای معبودهایی چون زمین، آسمان و ارکان آنها استفاده کرده است؛ مانند هفت گنبد خضرا، هفت اندام زمین، هفت حراث فلک و... کاربرد این عدد با وابسته‌های خاص در اشعار خاقانی بسامد بسیاری دارد:

این هفت تاب‌خانه مشیک شد از دعا «عدد + مادی + مادی»	تا شاه در مقرنس ایوان نو نشست (همان: ۸۰۸)
پیش از آن کز هم برفتی هفت اندام زمین «عدد + مادی + مادی»	رفت و پیش گاو و ماهی ساخت سدی از قضا (همان: ۳۷)
هر هشت حرف افضل ساوی است نزد من «عدد + مادی + انتزاعی»	حرزی که هفت هیکل رضوان شناسمش (همان: ۱۱۹۹)

خط بر جهان زدی و ز خال سیاه ظلم
«عدد+ مادی+ مادی»
بر هفت عضو ملک نشان چون گذاشتی
(همان: ۷۰۳)

خاقانی در ترکیبات وابسته‌های عددی خاص در اشعارش علاوه بر اعداد ذکر شده از ترکیبات دیگری هم بهره برده است که به اختصار در زیر آمده است.

۳-۱۱. ترکیباتی با پیشوند (چندین)

مقعد چندین هزارساله عجزوی
«عدد+ انتزاعی + مادی»
بگر کجا ماند این چه نادره حال است
(همان: ۱۱۰۴)

ای بلخیک سقط چه فرستی به شهر ما
«عدد+ مادی+ انتزاعی»
چندین سقاطه هوس افزای عقل کاه
(همان: ۱۲۳۸)

چندین هزار نافه مشک امید را
«عدد + مادی+ مادی»
بر مجمر نیاز به یکدم بسوختم
(همان: ۹۳۶)

۳-۱۲. وابسته مرکب

از دم روزه دهن شسته به هفت‌آب و ز می
«عدد + انتزاعی + انتزاعی + انتزاعی»
هفت تسکین دل غصه‌خور آمیخته‌اند
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۵۰)

یک خروش خروس صبح کرم
«عدد + مادی + مادی + مادی+ انتزاعی»
زبن خراس خراب نشینیم
(همان: ۱۲۱۵)

ای بلخیک سقط چه فرستی به شهر ما
«عدد + مادی + انتزاعی + انتزاعی»
چندین سقاطه هوس افزای عقل کاه
(همان: ۱۲۳۸)

دو امام‌زمان، دو رکن‌الدین
«عدد+ انتزاعی + انتزاعی + مادی + انتزاعی»
دو قوی رکن کعبه اسرار
(همان: ۲۶۲)

وین طرفه که موبدی گرفته است
«عدد + مادی + مادی + انتزاعی»
با یک‌دو کشیش رنگ کشخان
(همان: ۴۵۹)

گریه چون دایه گه گیر کز او شیر سپید
«عدد + مادی + مادی + مادی»
به دو طفلان سیه‌پوش بصر می‌نرسد
(همان: ۷۱۳)

چندین هزار نافه مشک امید را
«عدد + مادی + مادی + انتزاعی»
بر مجمر نیاز به یکدم بسوختم
(همان: ۱۳۷۵)

۳-۱۳. دو وابسته در یک بیت

از ده انگشت و دو نوک قلم صدر انام
«عدد+ مادی+ انتزاعی و عدد + مادی+ مادی»
ده و دو چشمه حیوان به خراسان یابیم
(همان: ۳۶۰)

بدین دو خادم چالاک رومی و حبشی
«عدد + مادی + انتزاعی + مادی و عدد+
مادی+ مادی»
درم خرید دو خاتون خرگه سنجاب
(همان: ۷۸)

۱۳۰-۱۲۹-۱۲۹-۱۲۹-۱۱۶-۱۱۶-۱۱۵-۱۱۴-۱۱۳-۱۱۳-۱۱۲-۹۸-۹۴-۸۲-۸۲-۸۲	
هزار فصل ربیعش (۳)، هزار بن شجر (۴)، هزار نقط شیر پستان (۴۵) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۱۲۳-۱۲۰-۷۸-۷۷-۷۷-۶۳-۶۳	هزار (هزاران)
صد هزار بحر بلا (۴)، صد هزاران شکفه خزر (۳۷)، صد هزار اشکال اقلیدس (۳۹) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۶۱	صد هزار (صد هزاران)
نیم هلال سخنور (۶۳)، نیم هلال غم (۱۰۷)، نیم بام آسمان (۱۱۶) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۱۲۹	نیم
-	چندین

ترکیب بند	عدد
یک نشان درد (۱)، یک زمین سیراب جان (۲)، یک دلدل دل (۳) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۱۱-۱۱-۵-۵-۳-۳	یک
دو نفخ صور (۱)، دو روزن چشم (۳)، دو می‌زمین (۳) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۱۶-۱۶-۱۶-۱۰-۱۰-۹-۷-۶-۳-۳	دو
سه گلدان صبح (۱۲)، سه قل کاسه سری (۱۵)	سه
چار کاس مغانه (۱۵)	چهار
هفت سلطان پاسبان (۱)، هفت پیک رایگان (۱)، هفت اختر گردون زاد انوار (۵) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۱۶-۸	هفت
-	یک‌دو
صد بهای کایان (۱)، صد دواج رایگان (۲)، صد قافله وفا (۳) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۱۲-۱۲-۵	صد
هزار کام دل (۸)	هزار (هزاران)
صد هزار نیزه نو (۴)	صد هزار (صد هزاران)
نیم زخم گرز (۱۶)	نیم
-	چندین

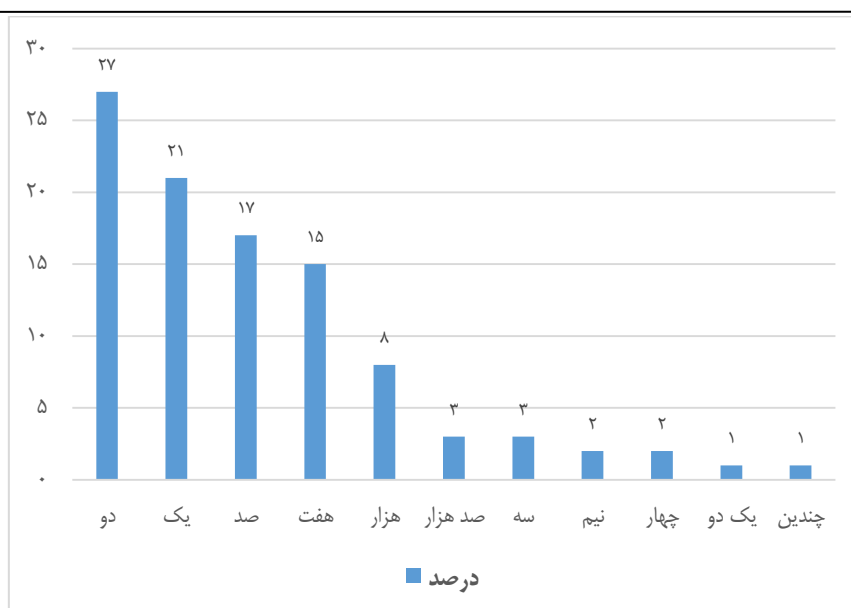
قطعه	عدد
یک جهان جان (۵۰)، یک قصاص جراح (۹۴)، یک قطره اشک (۱۱۳) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۲۹۴-۲۸۷-۲۳۸-۲۲۶-۲۲۶-۱۷۳-۱۳۵-۱۳۱	یک
دو مه گشاده (۱۴)، دو قرص سرد و گرم مهر و ماه (۵۰)، دو قربان عسل (۱۱۴) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۳۰۳-۲۹۷-۲۲۸-۲۲۸-۲۲۸-۲۲۶-۱۷۰-۱۴۳	دو
سه شاخ بنان (۲۹۴)	سه
-	چهار
هفت اندام ماهی (۲۴)، هفت عضو صدف (۲۴)، هفت نهان‌خانه چرخ (۲۶) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۲۰۴-۹۹-۸۰-۵۰-۲۸	هفت
-	یک‌دو
صد گل شکر (۸۶)، صد فضل ربیع (۸۶)، صد جان‌نثار (۱۲۹) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۲۷۳-۱۹۳-۱۴۰	صد
هزار فصل بدیع (۹۳)، هزار جان سکندر صفات خزر صفا (۹۳)، هزار جنس طلب (۹۳) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۲۴۶-۲۵۸-۲۳۸-۲۳۸	هزار (هزاران)

صد هزار (صد هزاران)	صد هزار در دری (۷۷)، صد هزار دشمن کینه ور (۱۳۳)، صد هزار دوست مهربان (۱۳۳) و در بقیه موارد ارجاع شود به شماره‌های: ۲۸۳
نیم	-
چندین	چندین هزار سال عجوزی (۳۲)، چندین سقاظه هوس افزای عقل کاه (۲۷۶)

عدد	چارانه
یک	یک‌ذره خیانت (۱۴)، یک شعله آتش (۱۴)
دو	دو قطره سیماب (۱۸)، دو لعل میگون فام (۷۷)، دو زلف چوگان گوی (۳۰۴)
سه	-
چهار	-
هفت	هفت آب آرایش دهر (۱۵۱)
یک‌دو	
صد	صد دامن چرخ گهر (۷۴)
هزار (هزاران)	هزار دل سوخته (۲۷۹)
صد هزار (صد هزاران)	-
نیم	-
چندین	-

جدول ۳. درصد فراوانی اعداد

عنوان	دو	یک	صد	هفت	هزار (هزاران)	صد هزار (صد هزاران)	سه	نیم	چهار	یک‌دو	چندین
تعداد	۱۰۳	۸۱	۶۳	۵۸	۳۲	۱۲	۱۰	۹	۷	۴	۳
درصد	۲۷	۲۱	۱۷	۱۵	۸	۳	۳	۲	۲	۱	۱

نمودار ۲. درصد فراوانی اعداد در اشعار خاقانی

۴. نتیجه

بهره‌گیری از انواع عدد و معدود در ساخت ترکیبات وابسته‌های عددی خاص از مشخصه‌های سبکی خاقانی است که در نتیجه هنجارشکنی وی در بسیاری از اشعارش نمود یافته است. خاقانی به کمک این ترفند هنری ترکیبات تازه و بدیع را به وجود آورده که سبب زیبایی کلامش شده است. آنچه به این وابسته‌های عددی خاص هویت ادبی و هنری بخشیده، رابطه‌ای است که بین عدد و معدود آن برقرار کرده است. بر اساس نظام نحوی ترکیب که شفيعی کدکنی در کتاب *شاعر آینه‌ها* به آن اشاره کرده است، این نظام نحوی و ترکیب در اشعار خاقانی به صورت زیر است:

۱. عدد + وابسته مادی + معدود مادی، مثل «صد دجله خون»؛

۲. عدد + وابسته مادی + معدود انتزاعی، مثل «صد چشم حیران»؛

۳. عدد + وابسته انتزاعی + معدود مادی، مثل «دو مخمور عروس»؛

۴. عدد + وابسته انتزاعی + معدود انتزاعی، مثل «هزار آرزوی دل».

در ترکیبات وابسته خاص عددی، ترکیب «عدد + وابسته مادی + معدود مادی» با ۵۶ درصد، بیشترین بسامد و ترکیب «عدد + وابسته انتزاعی + معدود مادی» با ۸٫۵ درصد، کمترین بسامد را دارند و دو ترکیب دیگر به ترتیب «عدد + وابسته مادی + معدود انتزاعی» با ۲۵ درصد و «عدد + وابسته انتزاعی + معدود انتزاعی»، ۱۰٫۵ درصد را به خود اختصاص داده‌اند. اعداد وابسته‌های عددی خاص به کاررفته در اشعار خاقانی شامل یک، دو، سه، چهار، هفت، یک‌دو، صد، هزار، صد‌هزار، چندین و نیم هستند. از لحاظ ساختاری در ترکیب اعداد وابسته‌های عددی خاص، اعداد «یک»، «سه»، «چهار»، «یک‌دو» و «نیم» دلالت بر قلت دارند و اعداد «صد»، «هزار» و «صد‌هزار» دلالت بر کثرت دارند. در وابسته‌های عددی خاص، عدد «یک» با ۲۱٪ به

مفهوم «به‌اندازه، به‌قدر» به‌کاررفته، ولی در بیشتر موارد با وابسته‌هایی چون جهان، دریا، شهر و غیره همراه شده که مفهوم کثرت و انبوهی را می‌رساند. این اعداد با ترکیبات خود حضور گسترده‌ای در اشعار خاقانی دارند. عدد «دو» که در مفهوم واقعی و مجازی خود به کار گرفته شده، با ۲۷٪ گاهی دلالت بر قلت دارد؛ مانند دو چشم، دو قرص، دو حجره و... و گاهی نیز بر فراوانی دلالت می‌کند؛ مانند دو جوی، دو عالم و... اعداد «سه» و «چهار» به ترتیب با ۳٪ و ۲٪، در معنای واقعی و حقیقی خود، بر قلت و کمی به‌کاررفته‌اند. عدد «هفت» با ۱۵٪ دلالت بر مقدار متناسب آن چیز دارد و خاقانی از این عدد برای معدودهایی چون زمین، آسمان و ارکان آنها استفاده کرده است؛ مانند هفت‌گنبد خضرا، هفت اندام زمین، هفت حراث فلک و... عدد «صد» با ۱۷٪ گاهی با وابسته فرد، مانند عیسی، گل، رستم، نیش و... همراه شده که نشان‌دهنده منفرد بودن و گاهی با وابسته جمع مانند قافله، دجله و... همراه شده که نشان‌دهنده کثرت است. عدد «هزار» با ۸٪ در اکثر موارد همراه با معدودهای جمع چون هزار دجله، هزار کوه، هزار فصل آمده است و اعداد «صدهزار» و «نیم» که یکی بر کثرت و دیگری بر قلت دلالت دارد، به ترتیب با ۳٪ و ۲٪ در موارد محدودی به کار گرفته شده‌اند. ترکیبات جزئی‌تری هم از *دیوان* خاقانی به دست آمد که شامل ترکیباتی با پیشوند «چندین»، دو وابسته در یک بیت و معدودهای مرکب است که بسیار انگشت‌شمارند.

منابع

- آبرامز، مایر هوارد (۱۳۹۳)، *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، ترجمه مهدی شهسواری، کرمان، خدمات فرهنگی.
- آقا شریف، احمد (۱۳۸۸)، *اسرار و رموز اعداد و حروف*، تهران، شهید.
- الهی، ذبیح‌الله (۱۳۹۷)، «برجسته‌سازی و هنجارشکنی در قصاید خاقانی»، *اورمزد*، ش ۱، ۷-۲۴.
- پارسا، سیداحمد (۱۳۸۸)، «هنجارگریزی‌های خاقانی در ردیف قصاید»، *زبان و ادبیات فارسی*، دوره ۱۷، ش ۶۶، ۷۷-۱۰۲.
- پای‌سخن، هیل گل (۱۳۸۸)، «مضمون‌سازی با اعداد و حروف در قصاید انوری و خاقانی»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ایلام*.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین (۱۳۷۵)، *دیوان*، تهران، نشر مرکز.
- سهراب‌نژاد، علی حسن (۱۳۸۷)، «نظم اعداد در شعر خاقانی شروانی»، *کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی*، س ۹، ش ۱۶، ۴۱-۶۳.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۶۸)، *شاعر آینه‌ها*، تهران، آگاه.
- _____ (۱۳۸۵)، *موسیقی شعر*، تهران، آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۶)، *نقد ادبی*، تهران، میترا.
- عدل هریس، بابک (۱۳۸۶)، «نقش اعداد در صور خیال خاقانی»، *پایان‌نامه دانشگاه تبریز*.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۸۲)، *مبانی زبان‌شناسی و کاربرد آن در زبان فارسی*، تهران، نیلوفر.
- نظری، جلیل (۱۳۸۵)، «توصیف‌های تکراری و زیبایی آن در شعر خاقانی»، *نشر پژوهی ادب فارسی (ادب و زبان)*، ش ۱۹، ۲۳۵-۲۷۱.

Reference

- Abrams, M. H. (2014). *A Dictionary of Literary Terms* (M. Shahsavari, Trans.). Kerman: Cultural Services. (in Persian)
- Agha Sharif, A. (2009). *Secrets and Mysteries of Numbers and Letters*. Tehran: Shahid. (in Persian)
- Elahi, Z. (2018). Prominence and Deviation in Khaghani's Poems. *Ormuzd*, 1, 7-24. (in Persian)
- Parsa, S. A. (2009). Khaghani's Deviations in the Row of Poems. *Persian Language and Literature*, 17(66), 77-102. (in Persian)
- Paye-Sokhan, H. (2009). *Thematisation with numbers and letters in Anvari and Khaghani's poems* (Unpublished master's thesis). Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran. (in Persian)
- Khaghani Shirvani, A. (1996). *Diwan*. Tehran: Markaz Publishing. (in Persian)
- Sohrabnejad, A. H. (2008). Numerical Arrangement in the Poetry of Afzal al-Din Khaghani Shirvani. *Journal of Kavoshnameh in Persian Language and Literature*, 9(16), 41-63. (in Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (1989). *The Poet of Mirrors*. Tehran: Agah. (in Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (2006). *The Music of Poetry*. Tehran: Agah. (in Persian)
- Shamisa, C. (2007). *Literary Criticism*. Tehran: Mitra. (in Persian)
- Haris, A. (2007). *The role of numbers in Khaghani's imaginary images* (Unpublished master's thesis). University of Tabriz, Tabriz, Iran. (in Persian)
- Najafi, A. (2003). *Fundamentals of linguistics and its application in Persian language*. Tehran, Iran: Niloufar. (in Persian)
- Nazari, J. (2006). Repetitive descriptions and their aesthetics in Khaghani's poetry. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 19, 235. (in Persian)